

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۲/۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۳

از صفحه ۱۴۹ تا صفحه ۱۶۵

طراحی الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت از دیدگاه قرآن و حدیث بر اساس نظریه‌ی داده‌بنیاد

چکیده

هدف این پژوهش شناسایی الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت از منظر قرآن و احادیث بود. در راستای دستیابی به این هدف یک سوال کلی طراحی شد. این تحقیق از نوع پژوهش‌های کیفی است که با استفاده از نظریه داده‌بنیاد انجام شده است. شیوه‌گردآوری داده‌ها با توجه به قلمروی موضوعی تحقیق با جمع‌آوری، بررسی و مطالعه آیات و احادیث صورت گرفت. نمونه‌گیری به صورت نظری انجام شد. سپس داده‌ها در طی سه مرحله کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی تحلیل گردید. مواد و محتوای این پژوهش آیات و احادیثی بوده که از حیث سند معتبر است. در این مقاله با مبنا قرار دادن دیدگاه اسلام درباره روش تربیتی عادت، در پاسخ به هدف تحقیق، الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت از منظر قرآن و احادیث با استفاده از روش داده‌بنیاد استخراج شد. یافته‌های پژوهش نشان داد که الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت از منظر قرآن و احادیث از دو جنبه آسیب‌زا و مطلوب قابل پیگیری است که جنبه آسیب‌زای بر شکل‌گیری گفتار و رفتارهای سطحی و خشک، ایستایی و رکود، عمومی شدن و یکنواختی همراه با کاهش توجه، سلب استقلال و آزادی و توقف فرایندهای اندیشه‌ورزی تأکید دارد و همچنین جنبه مطلوب؛ آگاهانه بودن گفتار و اعمال، شکل‌گیری عادات و اخلاق پسندیده، صرفه‌جویی در زمان یادگیری، آسان شدن انجام فعالیت‌های روزمره، تکرار و تهرین همراه با توجه و خودکاری و نظم هماهنگ مابین فعالیت‌های روانی و عضوی مدنظر قرار گرفته است.

یعقوب زارع

عضو هیأت علمی، گروه علوم تربیتی،
دانشگاه پیام نور (نویسنده مسئول)
yaghoobeslamimehr@yahoo.com

زهره اسمعیلی

استادیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه
پیام نور
esmaeilvir@yahoo.com

محمد رضا سرمدی

استاد گروه علوم تربیتی، دانشگاه
پیام نور
Ms84sarmadi@yahoo.com

طیبه صفایی

استادیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه
پیام نور
T_safae@yahoo.com

واژگان کلیدی:

آسیب‌شناسی، روش تربیتی،
عادت، داده‌بنیاد

بهره‌گیری از الگوی نظری مناسب به تحلیل و واکاوی هر چه بهتر پدیده‌های تربیتی منجر می‌شود. در زمینه‌ی مسائل تعلیم و تربیت آرای مختلفی وجود دارد که هرکدام با تأکید بر مفروضات گوناگون، به بررسی موضوعات تربیتی می‌پردازند. به این سبب است که درباره‌ی مسائل و مشکلات تربیتی تحلیل‌های گوناگونی صورت گرفته است (قائم‌مقدم، ۱۳۹۰، ص ۱۴). آگاهی از اسباب و وسایلی ضروری است که بتواند به‌گونه‌ای سریع و آسان، انسان را در رسیدن به اهدافش یاری رساند؛ به‌عبارت‌دیگر، اتخاذ روش‌های مناسب با اهداف از شرایط توفیق در انجام هر کاری است. اسلام پیروان خود را به اتخاذ روش‌ها و شیوه‌های درست در انجام کارها توصیه کرده است. خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (بقره: ۱۸۹)؛ نیکوکاری بدان نیست که از پشت دیوار به خانه درآیید (چه این کار ناشایسته است)، نیکی آن است که پارسا باشید و در هر کاری از "راه" آن داخل شوید» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۳، ص ۸۰). در تفسیر آیه‌ی بالا، امام محمدباقر^(ع) فرموده‌اند: «يَعْنِي أَنْ يَأْتِيَ الْأَمْرُ مِنْ وَجْهِهَا مِنْ أَى الْأُمُورِ كَأَنَّ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۱۰۴)؛ یعنی اینکه هر کاری را از راه خودش انجام دهی، هر کاری که باشد»؛ همچنین امام صادق^(ع) در این باره می‌فرماید: «إِنَّ هَذَا الْعِلْمَ عَلَيْهِ قُفْلٌ وَ مِفْتَاحُهُ أَلْمَسَالَةُ (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۱۱۳)؛ بر در این علم قفلی است که کلید آن پرسش است.» در ارتباط با مفهوم تربیت می‌توان گفت که تربیت تنها به ایجاد رفتارها، حالت‌ها و نگرش‌های معینی در افراد محدود نمی‌شود، بلکه نحوه‌ی ایجاد آن‌ها نیز در مفهوم تربیت ملحوظ است.

ملاحظه‌های روشی را می‌توان از مفهوم تربیت برکنار دانست. مفهوم تربیت آن‌قدر انعطاف‌پذیر نیست که ما را از لحاظ روشی، محدود به حدودی نکند (باقری، ۱۳۸۶، ص ۶۲). بدین ترتیب، به همان میزان که برنامه‌ریزی برای تربیت ضروری است و کسانی باید به نحو مثبت مشخص کنند که در پی ایجاد چه تغییراتی در افراد هستند، آسیب‌شناسی در تربیت و روش‌های تربیتی نیز اهمیت دارد. آسیب‌شناسی جنبه‌ی منفی این حرکت است که در آن، توجه معطوف به آسیب‌هاست. آسیب‌های تربیت نیز دستیابی به اهداف تربیتی را با مشکل مواجه می‌کند؛ از این رو، شناخت جنبه‌های منفی در جریان تربیت، کم‌بها‌تر از شناخت جنبه‌های مثبت نیست. در قلمرو تعلیم و تربیت برای به فعلیت رساندن استعداد‌های انسان، مکاتب گوناگون تربیتی روش‌های متفاوتی را عرضه می‌کنند. در این میان، دین اسلام نیز روش‌های مخصوص به خود را دارد (همان، ۱۳۸۲، ص ۳۷). در فرایند تربیت اسلامی برای تربیت انسان‌ها، روش‌های گوناگونی استفاده می‌شود. بهره‌گیری از روش تربیتی عادت در تربیت اجتناب‌ناپذیر است. بدین ترتیب، یکی از روش‌های که می‌تواند ما را در نهادینه‌سازی آموزه‌های دینی یاری کند، «عادت» است که عنصر محوری آن، ایجاد باور به حقانیت آموزه‌های دینی از طریق تکرار است. آنچه در ارتباط با روش تربیتی عادت، مسئله و محل بحث است، چگونگی بهره‌گیری از این روش و شناخت جنبه‌های آسیب‌زا و مطلوب آن است. در این میان، آنچه تاکنون مورد بحث واقع شده است، جنبه‌ی مثبت و

ایجابی بوده است و از جنبه‌ی ناصواب کمتر سخن گفته شده است. حال با استناد به آموزه‌های دینی (قرآن و احادیث)، هدف نوشتار حاضر طراحی الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت از دیدگاه قرآن و حدیث است؛ از این رو، سعی بر آن است ضمن بررسی مبانی نظری روش تربیتی عادت از دیدگاه اسلام، با استفاده از راهبرد پژوهشی داده‌بنیاد، الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت از دیدگاه قرآن و حدیث ارائه شود.

مبانی نظری و پیشینه‌ی پژوهش

در ادامه، معنای لغوی و اصطلاحی واژه‌ی عادت بررسی می‌گردد؛ سپس به پیشینه‌ی پژوهش پرداخته می‌شود.

معنای لغوی عادت

عادت واژه‌ای عربی از ریشه‌ی «عود» به معنای بازگشت است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۳۵۱). این کلمه در فارسی، به معنای «کاری که انسان به آن خو بگیرد و در وقت معین انجام دهد»، معنی شده است (عمید، ۱۳۷۴، ص ۷۲۳)، در زبان عربی نیز مترادف «دأب» به کار می‌رود و واژه‌ی «دأب» در لغت به معنای عادت و شأن است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ص ۳۲۱). این واژه در اصل معنای استمرار و دوام را دارد و به مناسبت همین اصل، در مفاهیم عادت، تلاش مستمر، مداومت و ملازمه به کار برده شده است (مصطفوی، ۱۴۰۲، ج ۲، ص ۱۶۹). به رغم تفاوت‌های ظریفی که در ریشه و معنای اصلی با واژه دأب دارد، معنای واحدی را می‌رسانند. دأب بر وزن ضرب، در اصل به معنای ادامه سیر است و دأب به موجودی گفته می‌شود که به سیر خود ادامه می‌دهد. واژه‌ی عادت از مصدر «عود» است به معنی برگشتن و در عربی وقتی گفته می‌شود: «اعاد الشئ»؛ یعنی دوباره کاری را انجام دادن؛ همچنین «اعاد» و «تعوّد» و «استعاد» همگی به معنی تکرار عملی است (اشرف جودت، ۱۳۷۰، ص ۳۶). این کلمه و کلمات هم‌خانواده‌ی آن در قرآن نیز به همین معنای بازگشت به وضعیت اول به کار رفته است؛ برای مثال، در قرآن می‌فرماید: «عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمِ اللَّهُ مِنْهُ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ (مائده: ۹۵)؛ و خدا از گذشته درگذشت؛ اما هر که دیگر بار (به مخالفت) بازگردد، خدا از وی انتقام می‌کشد و خدا مقتدر و انتقام‌کشنده است»؛ و در جای دیگر می‌فرماید: «عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يَرْحَمَكُمْ وَإِنْ عُدتُمْ عُدتنا وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا (اسراء: ۸)؛ امید است که پروردگارتان [در صورتی که توبه کنید] به شما رحم کند و اگر به طغیان و فساد برگردید، ما هم [به کیفر شدید و عذاب سخت] بازگردیم و دوزخ را برای کافران، زندانی تنگ قرار دادیم»؛ بنابراین، عادت در اصل به معنای بازگشت و تکرار است و به همین سبب، عملی را عادت می‌گویند که انسان بارها به تکرار آن خو گرفته است. در فرهنگ علوم تربیتی، عادت به حالت خاصی از رفتار اشاره دارد که کسب یا تحصیل می‌شود (فرهینی فراهانی، ۱۳۷۹، ص ۲۵۳).

معنای اصطلاحی عادت

تاکنون برای عادت تعریف جامع و توصیف کاملی صورت نگرفته است، حتی در روان‌شناسی کلاسیک و مکاتب فلسفی گوناگون نیز در این باره اتفاق نظری وجود ندارد و هر نحله‌ی فلسفی «عادت» را به نوعی تعریف و هر دسته به وجهی تعبیر نموده‌اند. این اختلاف نظر بیشتر ناشی از آن است که عادت یک پدیده یا حالت خاص با صفات و مختصات مشخص نیست که در وادی امر در ذهن خطور می‌کند و بلکه در تعریف کلی، عادت مرکب از چند پدیده‌ی مختلف و متفاوتی است که همه‌ی این پدیده‌ها تنها از یک جهت و از یک لحاظ باهم مشابه و در یک مورد باهم مشترک‌اند و آن عبارت است از «خودکاری و نظم هماهنگ میان تمام فعالیت‌های خودبه‌خودی روانی یا عضوی. بدین ترتیب، عادت دادن عبارت است از اینکه کسی را به پذیرش و کسب عاداتی تحریک و تشویق کنیم، به گونه‌ای که در درازمدت رفتار او را تنظیم کند» (رحمان‌پور و بختیار نصرآبادی، ۱۳۹۰، ص ۶۱). مطابق نظر دانشمندان اسلامی، اساس تربیت مبتنی بر عادت است و تربیت را می‌توان فن تشکیل عادت دانست، به ویژه در دوره‌ی کودکی که دانشمندان اسلامی آن را به تمامی مرحله‌ی تکوین عادت دانسته و برای آن از حیث تشکیل عادت مناسب، اهمیت خاصی قائل بوده‌اند (فراهانی، ۱۳۸۰، ص ۶۵). این واژه معنای اصطلاحی خاصی در تعلیم و تربیت ندارد و صاحبان تخصص این علم، آن را به همان معنای لغویش به کار می‌برند؛ یعنی هر عمل یا انفعالی که بارها آن را تکرار کند و بر اثر تکرار، انجام وقوع آن راحت و ساده و به نوعی پایدار شود (نبیلی احمدآبادی، ۱۳۷۹، ص ۳۴۴-۳۴۲)؛ از این رو، با توجه به موارد مختلف یادشده، لازم است برای بررسی ابعاد آگاهانه و ناآگاهانه‌ی رفتارهای تربیتی نگاهی به تعریف عادت در معنای گوناگون در علوم مختلف داشته باشیم. علمای اخلاق و تعلیم و تربیت عادت دادن را یکی از روش‌های مهم تربیت می‌دانند و نقش بزرگی را برایش اثبات می‌کنند، بلکه فن تربیت را فن عادت دادن برمی‌شمارند. هنگامی که انسان عملی را به طور مستمر تکرار کرد، به تدریج به آن خو می‌کند و حالتی در نفسش به وجود می‌آید که اصطلاحاً عادت نامیده می‌شود (امینی، ۱۳۸۶، ص ۳۸۰)؛ همچنین امیرالمؤمنین^(ع) می‌فرماید: «العاده طبع ثان (ثیممی آمدی، ۱۳۸۵، ج ۱، ح ۷۰۲، ص ۴۳۲)؛ عادت طبیعت دوم است.» از دیدگاه علمای تربیت متقدم، بخشی از اخلاقیات را باید در وجود بشر تکوین کرد. به اصطلاح علمای اخلاق، باید فضایل را به صورت ملکات در انسان ایجاد نمود. مادامی که یک فضیلت به صورت ملکه درنیامده باشد یا به طبیعت ثانوی انسان بدل نشده باشد، حال است نه فضیلت؛ زیرا امری زایل شدنی است و بر اساس این است که اهتمام بسیاری می‌شود که تربیت در سنین کودکی صورت گیرد. اصلاً گفته می‌شود تربیت فن تشکیل عادت است (مطهری، ۱۳۸۵، ص ۵۷). عادت یا خوگیری عبارت است از استعداد اکتسابی صدور آسان و سریع حرکات، با تحمل و برتافتن آسان تأثیرات. عادت برخلاف غریزه، فطری نیست و هر فردی برای انطباق با محیط و دستیابی به اهداف خود، به کسب عادت روی می‌آورد (رفیعی و کویانی، ۱۳۹۸، ص ۷۲).

رفتارهای انسانی به مثابه عامل اصلی سازندگی جسم و روح انسان در علوم مختلف از جهات متفاوتی بررسی شده و چگونگی صدور آن‌ها از انسان نیز تحلیل گردیده است؛ از جمله‌ی این علوم می‌توان به فلسفه، روان‌شناسی و دین اشاره کرد. در ساختار آموزه‌های دینی نیز با تعمیم رفتارهای انسان به

رفتارهای جوارحی و جوانحی و نیز آگاهانه و یا ناآگاهانه بودنشان و به تأثیر هریک در نظام حیات بشری توجه شده است؛ اما همین رفتارها به اعتبار آگاهانه و ناآگاهانه بودنشان هم در چگونگی شکل‌دهی به سبک زندگی دنیوی و هم در سازمان‌دهی زندگی جاوید درخور توجه است؛ بنابراین، ایجاد سبکی از زندگی که موجب سازمان‌دهی و صورت‌بندی حیات معقول و خداپسندانه این جهانی باشد، به نحوی که چگونگی زندگی آن جهانی را به سعادت برساند، هدف آموزه‌های دینی در تحلیل رفتارهاست (فیروزی و قادری پاکدل، ۱۳۹۱، ص ۴۵). یکی از رسالت‌های اصلی و مأموریت‌های الهی انبیاء و پیامبران، مبارزه با عادت‌پرستی و خرافه‌گرایی بوده است. هر پیامبری در میان امت خود با کسانی مواجه بوده که به‌جای پرستش خدا، از روی عادت، بت‌های ذهنی و عینی را می‌پرستیدند. بر اساس جهان‌بینی قرآن، هر حرکت و عمل مثبتی که از انسان صورت گیرد، به شرط آنکه آگاهانه و با انگیزه‌ی قرب ربوبی و بر اساس ارزش‌ها و تکالیف الهی باشد، عملی عبادی محسوب می‌شود، چنان‌که به این مطلب در قرآن توجه شده است و می‌فرماید: «وَلَقَدْ جِئْتَهُمْ بِكِتَابٍ فَضَلَّتْهُ عَلَىٰ هُدًىٰ وَرَحْمَةٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (اعراف: ۵۲)؛ و در حقیقت، ما برای آنان کتابی آوردیم که آن را از روی دانش، روشن و شیوایش ساختیم و برای گروهی که ایمان می‌آوردند، هدایت و رحمتی است.» امام علی^(ع) این حقیقت را به بیان‌های گوناگونی گوشزد کرده و عکس آن را نیز در تخریب مقصد و مقصود انسان تذکر داده است و می‌فرماید: «علیک بادمان العمل فی النشاط و الکسل (تمیمی آمدی، ۱۳۸۵، فصل ۴۹، ش ۳۷)؛ کار خود را در حال نشاط و کسالت ادامه بده؛» همچنین در جای دیگر، امام علی^(ع) به فرزند بزرگوارشان امام مجتبی^(ع) چنین می‌فرماید: «عَوِّدْ نَفْسَكَ فِعْلَ الْمَكَارِمِ وَ تَحَمَّلْ إِعْبَادَ الْمُغَارِمِ تَشْرَفْ نَفْسَكَ وَ تَعْمِرْ آخِرَتَكَ وَ تَكْثِرْ حَامِدُوكَ (همان، فصل ۵۳، ش ۴)؛ نفس خودت به انجام کارهای نیک و تحمل با غرامت‌های مدام عادت بده تا نفس تو شریف و آخرت آباد شود و ستایش‌کنندگان بسیار گردند.» با عنایت به آیات و احادیث می‌توان گفت، اسلام به پدران و مادران سفارش می‌کند که فرزندان‌شان را از کودکی و پیش از بلوغ، به نماز خواندن و روزه گرفتن وادار کنند تا آنان به این امر عادت نمایند (امینی، ۱۳۸۶، ص ۳۸۲). بدین ترتیب تکرار آگاهانه‌ی عادت، زمینه‌ساز رسوخ مفاهیم و مضامین، اقوال و اعمال در روح انسان است. در این زمینه شواهدی چند از دیدگاه اسلام مانند اعمال عبادی خاصی هست؛ مانند نماز و روزه که شکل ثابتی و در ساعاتی خاصی از روز و یا ماه‌های خاصی از سال و یا دعا و ذکر دارند که این اعمال در اثر تکرار به شرط آگاهانه بودن در قلب (حقیقت وجود انسان) رسوخ می‌کنند؛ همچنین تکرار اعمال و افعال دینی و مراقبت‌های دقیق طبق برنامه، طی چهل روز، در مفاهیم دینی اعم از آیات و روایات جایگاه ویژه‌ای دارد. همین‌طور دستور رجوع روزانه به قرآن و تأمل در مضامین و محتوای آن هم موردتوجه قرار گرفته است. این فعل به‌عنوان دستور عملکرد زندگی انسان مسلمان مورد تأکید معصومان^(ع) بوده است، چنان‌که امام صادق^(ع) قرائت چهل آیه از قرآن را در برنامه‌ی زندگی انسان مسلمان لازم می‌داند، مضاف بر آنکه در همان قرائت، به تدبیر در آیات فرمان می‌دهد و می‌فرماید: «فَأَقْرَأْ مَا تَيْسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ (مزمّل: ۲۰)؛ هرچه از قرآن میسر می‌شود، بخوانید؛» همچنین در آیه‌ی دیگری آمده است: «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَىٰ قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا (محمد: ۲۴)؛ آیا به آیات قرآن نمی‌اندیشند؟ یا [مگر] بر دل‌هایشان قفل‌هایی نهاده شده است؟» از همه‌ی این آیات، احادیث و روایات برمی‌آید که آگاهی در

عبادت، مبتنی بر شناخت صحیح مبادی تصویری و تصدیقی و نیز توجه قلبی و تمرکز بر انجام اعمال و افعال و گفتار است (فیروزی و قادری پاکدل، ۱۳۹۱، ص ۵۱). قرآن ریشه‌ی بعضی از عادات را شاکله یا شخصیت می‌داند، چنان‌که می‌فرماید: «وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا، وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَنَأَىٰ بِجَانِبِهِ وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ كَانَ يَئُوسًا؛ قُلْ كُلُّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَىٰ سَبِيلًا (اسراء: ۸۲-۸۴)؛ و از قرآن، آنچه شفا و رحمت است برای مؤمنان، نازل می‌کنیم؛ و ستمگران را جز خسران نمی‌افزاید. هنگامی‌که به انسان نعمت می‌بخشیم، (از حق) روی می‌گرداند و متکبرانه دور می‌شود و هنگامی بدی به او می‌رسد، مأیوس می‌گردد. بگو: هرکس طبق روش (و خلق و خوی) خود عمل می‌کند و پروردگارتان کسانی را راهشان نیکوتر است، بهتر می‌شناسد.» با عنایت به تفسیر طباطبایی (۱۳۹۰)، این آیات بیانگر این مطلب هستند که عمل هر انسانی مرتب بر نوع شاکله‌ی او است؛ همچنین در این آیه خداوند می‌فرماید: هر فردی بر طبق آن طریقه و عادت و طبیعت و خلقتی عمل می‌کند که خود درست و حق می‌پندارد (حسام محمدی، قاضی‌زاده و محمدی، ۱۳۹۵، ص ۷). در همین ارتباط، باقری نیز به ویژگی ظهور تدریجی شاکله‌ی مبتنی بر اصل مداومت و محافظت عمل در تربیت توجه کرده و معتقد است در گفتار و اعمال، همراهی مداومت و محافظت ضروری است؛ زیرا بدون محافظت، فرایند تربیت سازنده‌ی عادات سطحی و خشک است و محافظت بدون مداومت اصلاً سازنده نیست؛ زیرا هرچند هم بسیار متعالی باشد، زایل خواهد شد (باقری، ۱۳۸۲، ص ۸۹).

پیشینه‌ی پژوهش

در فرایند تربیت اسلامی برای تربیت انسان‌ها، روش‌های گوناگونی سفارش شده است. عادت دادن یکی از روش‌هایی است که از صدر اسلام تاکنون مورد تأکید بوده است. این مطلب در اندیشه‌ی پرورش‌کاران و متفکران و نتایج تحقیقات پژوهشگران هویداست. اشرف جودت (۱۳۷۰)، نیلی احمدآبادی (۱۳۷۹)، فراهانی (۱۳۸۰)، رحمان‌پور و بختیار نصرآبادی (۱۳۹۰)، مالک و نایب (۱۳۹۱)، فیروزی و قادری پاکدل (۱۳۹۱)، جعفریان یسار و آقاجانی (۱۳۹۳)، حسام محمدی و همکاران (۱۳۹۵)، رفیعی و کاویانی (۱۳۹۶) و میرزا محمدی و طاووسی (۱۳۹۳) به نقش روش تربیتی عادت و آسیب‌های روش تربیتی عادت در دستیابی به اهداف تربیتی توجه و آن را بررسی کرده‌اند و اهمیت و ضرورت آن را در نظام تربیتی بیان می‌کنند. بررسی پیشینه‌ی پژوهش نشان می‌دهد، در ارتباط با روش تربیتی عادت از دیدگاه اسلام به صورت عمومی و کلی می‌توان به کتب و مقالاتی اشاره کرد؛ اما در میان آن‌ها، پژوهشی که از نظر موضوع و روش کار مشابه باشد، چندان به این شکل مبسوط کار نشده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، با عنایت به اینکه کارهای محدودی در قالب کتاب و مقاله درباره‌ی الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت از دیدگاه قرآن و حدیث کار شده است و علی‌رغم مشترکاتی که می‌تواند میان آن‌ها با پژوهش حاضر وجود داشته باشد، پژوهشی دیده نمی‌شود که دقیقاً به موضوع طراحی الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت از دیدگاه قرآن و احادیث پرداخته باشد؛ بنابراین، پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به این پرسش است: الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت از دیدگاه قرآن و حدیث چیست؟

روش پژوهش

راهبرد این تحقیق داده‌بنیاد است. این راهبرد به تحقیق کیفی گرایش دارد که با همکاری گلیسر و استراوس رشد و توسعه یافته است (خان محمدی، ۱۳۸۹، ص ۱۷). راهبرد نظریه‌ی داده‌بنیاد (مفهوم‌سازی) بنیادی، نوعی روش‌شناسی عمومی برای تدوین نظریه‌هایی است که در داده‌های گردآوری شده و تحلیل شده به صورت نظام‌مند ریشه دارد. هدف نهایی این راهبرد، ارائه‌ی تبیین‌های جامع نظری درباره‌ی یک پدیده‌ی خاص است که به صورت استقرائی از مطالعه‌ی آن پدیده‌ی خاص حاصل می‌شود (دانایی‌فرد، ۱۳۸۷، ص ۳). نظریه‌ی داده‌بنیاد به سبب ماهیت مقایسه‌ای و تطبیقی بودن تحلیل خود، همیشه ملازم با نمونه‌گیری نظری است. در نظریه‌ی داده‌بنیاد ابتدا از نمونه‌گیری هدفمند استفاده می‌شود؛ زیرا نمونه‌گیری نظری نمی‌تواند پیش از شروع مطالعه برنامه‌ریزی گردد، تصمیم‌های خاص نمونه‌برداری در خلال فرایند پژوهش شکل می‌گیرد (مرادی، ۱۳۹۳، ص ۱۰). در نظریه‌ی داده‌بنیاد، پژوهشگر به دنبال فرایند است؛ بنابراین، پژوهشگر باید مواردی را انتخاب کند که به او در ساخت نظریه کمک نمایند. ملاک انتخاب آیات و احادیث در این روش، متأثر از طرح و هدف پژوهش است. از آنجاکه هدف پژوهش کشف عناصر الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت از دیدگاه قرآن و حدیث است، پژوهشگر به دنبال آیات و احادیثی بوده است که تبیین‌کننده‌ی الگوی مدنظر باشد تا بتوان از طریق آیات و احادیث انتخاب شده، درک ژرفی از موضوع مورد مطالعه برای ساخت نظریه به دست آورد. در برداشت مفهومی فرایند کدگذاری نیز، با تعدادی از اساتید و صاحب‌نظران حوزه‌ی دین مشورت شد. در این راهبرد پژوهش، سه فرایند مشخص وجود دارد که رویه‌های نمونه‌گیری نوعاً بر اساس آن‌ها انتخاب می‌شوند. این سه فرایند عبارت‌اند از: کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی (باقری، ۱۳۸۹، ص ۱۷). هدف اصلی این تحقیق، طراحی الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت از دیدگاه قرآن و حدیث است. در این تحقیق، از منبع جمع‌آوری داده‌ها، آیات و احادیث مرتبط با روش تربیتی عادت شناسایی و جمع‌آوری شد؛ همچنین در این پژوهش، منبع جمع‌آوری داده‌ها، آیات و احادیثی بود که از حیث سند معتبرند. نخست، مجموعه‌ای از مضامین اولیه طی فرایند کدگذاری باز گردآوری شد و از درون آن مقوله‌هایی استخراج گردید؛ سپس در مرحله کدگذاری محوری، پیوند میان مقوله‌ها در قالب نمونه‌های کدگذاری تعیین و در مرحله کدگذاری انتخابی، یکایک اجزای الگوی مفهومی تشریح شدند.

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

بخش چشمگیری از مسائل تربیت اسلامی، مسائل مفهومی‌اند؛ به عبارت دیگر، باید مشخص شود هر مفهومی که در متون اسلامی درباره‌ی تعلیم و تربیت به کار رفته است، چه عناصر و چه روابط معنایی دارد (همان، ص ۳۶). در این پژوهش، در فرایند تجزیه و تحلیل داده‌ها با عنایت به روش تحلیل و تفسیر مفهومی، مفهوم مدنظر در بافت آیات و احادیث و جمله‌هایی که در آن‌ها به کار رفته، مورد توجه قرار می‌گیرد. بدین ترتیب، این روش در عرصه‌ی تعلیم و تربیت اسلامی می‌تواند ما را در مفهوم‌سازی یاری کند. در این تحقیق، این شیوه با توجه به اصول اولیه‌ی نظریه‌ی داده‌بنیاد استفاده شده است.

بدین ترتیب، در فرایند تجزیه و تحلیل داده‌ها به محض روشن شدن حوزه‌ی تحقیق و کلیاتی از مسئله و موضوع پژوهش، محقق وارد کار گردید و عملاً کار تحقیق در حوزه‌ی یادشده را آغاز کرد. در این شیوه، ابتدا رمزهای مناسب به بخش‌های مختلف داده‌ها اختصاص می‌یابد. این رمزها در قالب مفهوم تعیین می‌شوند که آن را «رمزگذاری باز»^۱ می‌نامند؛ سپس با اندیشیدن درباره‌ی ابعاد متفاوت این مقوله‌ها و یافتن پیوندهای میان آن‌ها، به «رمزگذاری محوری»^۲ اقدام می‌شود. سرانجام با «کدگذاری انتخابی»^۳ مقوله‌ها پالایش می‌گردند (مهرابی و همکاران، ۱۳۹۰، ص). در این پژوهش با توجه به اهداف و پرسش‌های پژوهش، از میان رویکردهای موجود در فرایند پژوهش برای تبیین و ساخت نظریه، از رویکرد تأسیسی استفاده گردید و با بهره‌گیری از روش داده‌بنیاد، الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت از دیدگاه آیات و حدیث طراحی شد.

کدگذاری باز روش تربیتی عادت

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، کدگذاری باز انجام گرفت. کدگذاری باز بدین صورت است که با توجه به جستجوی «مفهوم عادت»، آیات و احادیث مربوط به روش تربیتی عادت بررسی شد. کدگذاری باز در جدول شماره ۱ مشاهده می‌شود.

جدول شماره ۱. کدگذاری باز روش تربیتی عادت			
مقولات	مفهوم (کد)	ترجمه‌ی آیات و احادیث (داده)	شناسه
تأکید بر شکل‌گیری آداب نیک و نقش آن در زندگی دنیوی و اخروی	طبیعت ثانوی	«عادت طبیعت ثانوی است.» امام علی ^(ع)	c1
	مداومت کارهای نیک و تأثیر آن در شاکله و سرنوشت انسان	«نفس خودت را به انجام کارهای نیک و تحمل با غرامت‌های مدام عادت بده تا نفس تو شریف و آخرت آباد و ستایش‌کنندگان بسیار گردند» (همیمی آمدی، ۱۳۸۵، فصل ۵۳، ش ۴).	c2
	ارزشمند بودن تکرار کار نیک	«برای نیکوکاری عادت به آن کافی است.» امام علی ^(ع)	c3
	شکل‌گیری عادت صحیح	«پس از صرف غذا، دندان‌هایتان را خلال کنید؛ زیرا موجب صحت دهان و دندان‌ها می‌شود و رزق انسان را فراوان می‌کند.» پیامبر اکرم ^(ص)	c4
	بهره‌مندی از آداب نیک	«فرزندم! اگر در کودکی ادب آموختی و به آداب نیک مؤدب گشتی، در بزرگی از آن بهره‌مند خواهی شد.» امام علی ^(ع)	c5
	تأثیر انجام اعمال دینی در شکل‌گیری عادات نیک	«فرزندان سه‌ساله‌ی خود را به نماز وادارید و آنان را در ده‌سالگی بر ترک آن مجازات کنید و در بستر خواب میان آنان جدایی بیندازید.» پیامبر اکرم ^(ص)	c6

- 1- Open Coding
- 2- Axial Coding
- 3- Selective Coding

جدول شماره ۱. کدگذاری باز روش تربیتی عادت			
شناسه	ترجمه‌ی آیات و احادیث (داده)	مفهوم (کد)	مقولات
c7	«وقتی کودک شش‌ساله شد، باید نماز بخواند و وقتی توانست روزه بگیرد، باید روزه بگیرد.» امام صادق ^(ع)	تأکید بر به‌جا آوردن فرایض دینی	تأکید بر شکل‌گیری آداب نیک و نقش آن در زندگی دنیوی و اخروی
c8	«فرزندان خود را به امتثال اوامر و اجتناب نواهی وادارید که این موجب نگاهداری شما و ایشان از آتش است.» پیامبر اکرم ^(ص)	نقش تکرار آداب نیک و بد در زندگی	
c9	«تا گرسنه نشدی، بر سفره منشین و پیش از سیر شدن، دست از خوردن بردار و غذا را خوب بجو و پیش از خواب، ادراک را دفع کن.» امام علی ^(ع)	تأکید بر شکل‌گیری عادات صحیح رفتاری	
c10	«هرگاه مسواک می‌زنید، آب را ننوشید، مگر اینکه سه بار مضمضه کنید.» امام علی ^(ع)	تأکید بر انجام عادات سالم	
c11	«خویش‌تن را به نیکوکاری عادت بده؛ زیرا آنچه را از تو پدید آید، زیبا می‌سازد و پاداشت را نزد خدا بسیار و کامل می‌گرداند.» امام علی ^(ع)	تأثیر عادت به نیکوکاری در سرنوشت	
c12	«برترین عبادت مداومت کردن بر تفکر درباره‌ی خداوند و قدرت اوست.» امام صادق ^(ع)	نقش تکرار آگاهانه در عبادت	آگاهانه بودن گفتار و اعمال
c13	«دو رکعت نماز از شخص عالم برتر از هفتاد رکعت نماز نادان است؛ زیرا عالم وقتی دچار فتنه شود، با علم خود از آن بیرون می‌آید؛ اما جاهل وقتی دچار فتنه شود، غرق شود و عمل اندک با علم بسیار، بهتر از عمل بسیار با علم اندک همراه شک و تردید است.» امام علی ^(ع)	تأثیر آگاهی در گفتار و رفتار	
c14	«آیا به آیات قرآن نمی‌اندیشند؟ یا (مگر) بر دل‌هایشان قفل‌هایی نهاده شده است؟» (محمد: ۲۴).	نقش توجه و تمرکز در اعمال و گفتار	
c15	«معرفت و شناخت آن‌کس را که می‌پرستید، در جان خود جای دهید تا حرکت‌های بدنی را که برای عبادت معبود خویش تحمل می‌کنید، به شما سود برساند.» امام علی ^(ع)	نقش شناخت در انجام اعمال و گفتار	
c16	«اما روزه‌ی تأدیب بدین‌صورت است که وقتی کودک به نزدیک زمان بلوغ رسید، به روزه گرفتن وادار می‌شود به جهت تأدیب؛ اما واجب نیست.» امام علی ^(ع)	تکرار اعمال دینی با نفی تحمیل	
c17	«اگر والدین خواستند ترا وادارند که چیزی نامعقول را شریک من قرار دهی، از آیین شرک‌آمیز آنان پیروی مکن» (لقمان: ۱۵).	نفی امور نامعقول	
c18	«از هر خوبی‌بهترینش را برای خودت اختیار کن؛ زیرا خوبی عادت می‌شود.» امام علی ^(ع)	ارزش اختیار و انتخاب در شکل‌گیری شخصیت	

جدول شماره ۱. کدگذاری باز روش تربیتی عادت			
شناسه	ترجمه‌ی آیات و احادیث (داده)	مفهوم (کد)	مقولات
c19	«قرائت چهل آیه از قرآن در برنامه‌ی زندگی انسان مسلمان لازم است، مضاف بر آنکه در همان قرائت به تدبیر در آیات فرمان داده می‌شود.» امام صادق ^(ع)	رجوع روزانه به قرآن همراه با تأمل	تکرار و تمرین همراه با توجه
c20	«هر چه از قرآن میسر می‌شود، بخوانید» (مزمّل: ۲۰).	تأکید بر استمرار قرائت قرآن	
c21	«کار خود را در حال نشاط و کسالت ادامه بده!» امام علی ^(ع)	تأکید بر مداومت اعمال	
c22	«عمل کمی که ادامه یابد، بهتر از عمل کثیری است که قطع شود» (تمیمی آمدی، ۱۳۸۵، فصل ۶۱، ش ۱۶)	ارزش و اهمیت تکرار	
c23	«پسر را در سنین هفت‌سالگی وادار به نماز کنید.» امام رضا ^(ع)	تکرار اعمال دینی	
c24	«برترین عبادت ترک عادت است.» امام علی ^(ع)	تأکید بر توجه و تکراری نشدن	
c25	«پرستشگر نادان هم چون خر آسیاب است که به گرد خود می‌گردد و گامی به پیش نمی‌رود.» امام علی ^(ع)	تکرار عبادت ناآگاه و نتایج آن	بازگشت‌پذیری بدون توجه و آگاهی
c26	«هر که بازگردد، خدا از وی انتقام گیرد» (مائده: ۹۵).	نتایج بازگشت به گفتار و اعمال نادرست	
c27	«اگر به فساد بازگردید به انتقام باز می‌گردیم» (اسراء: ۸)	عواقب بازگشت و تکرار	
c28	«به طول رکوع و سجود فرد نگاه نکنید که آن چیزی است که او بدان عادت کرده و اگر بخواهد آن را ترک نماید، وحشت می‌کند؛ بنابراین، به راست‌گویی و امانت‌داری اشخاص نگاه کنید.» امام صادق ^(ع)	تأکید بر آگاهی درونی و توجه	محوریت عامل بیرونی در شکل‌گیری عادات
c29	«همانا ما پدران خود را بر آیین و عقایدی یافتیم و از آنان البته پیروی خواهیم کرد» (زخرف: ۲۳).	پیروی کورکورانه از آبا و اجداد	
c30	«غلبه بر عادت یک فضیلت است.» امام علی ^(ع)	ارزش و اهمیت ترک عادت	ناآگاهانه و غیرارادی بودن اعمال و گفتار
c31	«در ترک عادت بر نفستان غلبه کنید و با خواسته‌های نفس مبارزه نمایید تا مالک نفس خویش شوید» امام علی ^(ع)	نقش تربیت نفس در مالکیت خویش	
c32	«عادت دشمن اشغالگر است.» امام علی ^(ع)	تأکید بر نقش تخریبی عادت	
c33	«سخت‌ترین سیاست‌ها، تغییر عادت است.» امام علی ^(ع)	تسریع در مبارزه با عادات مضر	

کدگذاری محوری روش تربیتی عادت

کدگذاری محوری فریند ربط‌دهی مقوله به زیرمقوله‌ها و پیوند دادن مقوله در سطح ویژگی‌ها و ابعاد است. این کدگذاری به این سبب محوری نامیده شده است که کدگذاری حول محور یک

مقوله تحقق می‌یابد. در این مرحله، پس از اینکه مفاهیم مرتبط با روش تربیتی عادت در فرایند کدگذاری باز مشخص شد، نوبت به کدگذاری محوری روش تربیتی عادت می‌رسد. در این مرحله، برحسب ارتباط درونی میان مفاهیم، مقوله‌ی محوری شناسایی شد و سایر مفاهیم ذیل مقوله‌ی محوری قرار گرفت. در جدول شماره‌ی ۲ مقوله‌های محوری نشان داده شده‌اند.

جدول شماره‌ی ۲. کدگذاری محوری روش تربیتی عادت		
مقولات	مفاهیم	شناسه
عادت به منزله‌ی طبیعت ثانوی	طبیعت ثانوی + مداومت کارهای نیک و تأثیر آن در شاکله و سرنوشت انسان + ارزشمند بودن تکرار + شکل‌گیری عادت صحیح + بهره‌مندی از آداب نیک + تأثیر انجام اعمال دینی در شکل‌گیری عادات نیک + تأکید بر به‌جا آوردن فرایض دینی + نقش تکرار آداب نیک و بد در سرنوشت + تأکید بر شکل‌گیری عادات صحیح رفتاری + تأکید بر انجام عادات سالم + تأثیر عادت به نیکوکاری در سرنوشت	c1 + c2 + c3 + c4 + c5 + c6 + c7 + c8 + c9 + c10 + c11
آگاهانه بودن گفتار و اعمال	نقش تکرار آگاهانه در عبادت + تأثیر آگاهی در گفتار و رفتار + نقش توجه و تمرکز در اعمال و گفتار + نقش شناخت در انجام اعمال و گفتار + تکرار اعمال دینی با نفعی تحمیل + نفعی امور نامعقول + ارزش اختیار و انتخاب در شکل‌گیری شخصیت	c12 + c13 + c14 + c15 + c16 + c17 + c18
تکرار و تمرین همراه با توجه	رجوع روزانه به قرآن همراه با تأمل + تأکید بر استمرار قرائت قرآن + تأکید بر مداومت اعمال + ارزش و اهمیت تکرار + تکرار اعمال دینی + تأکید بر توجه و تکراری نشدن	c19 + c20 + c21 + c22 + c23 + c24
بازگشت‌پذیری بدون توجه و آگاهی	عبادت ناآگاهانه و نتایج آن + نتایج بازگشت به گفتار و اعمال نادرست + عواقب بازگشت و تکرار	c25 + c26 + c27
محوریت عامل بیرونی در شکل‌گیری عادات	تأکید بر آگاهی درونی و توجه + پیروی کورکورانه از رویه‌ها و اجداد	c28 + c29
ناآگاهانه و غیرارادی بودن اعمال و گفتار	ارزش و اهمیت ترک عادت + نقش تربیت در مالکیت خویش + تأکید بر نقش تخریبی عادت + تسریع در مبارزه با عادات مضر	c30 + c31 + c32 + c33

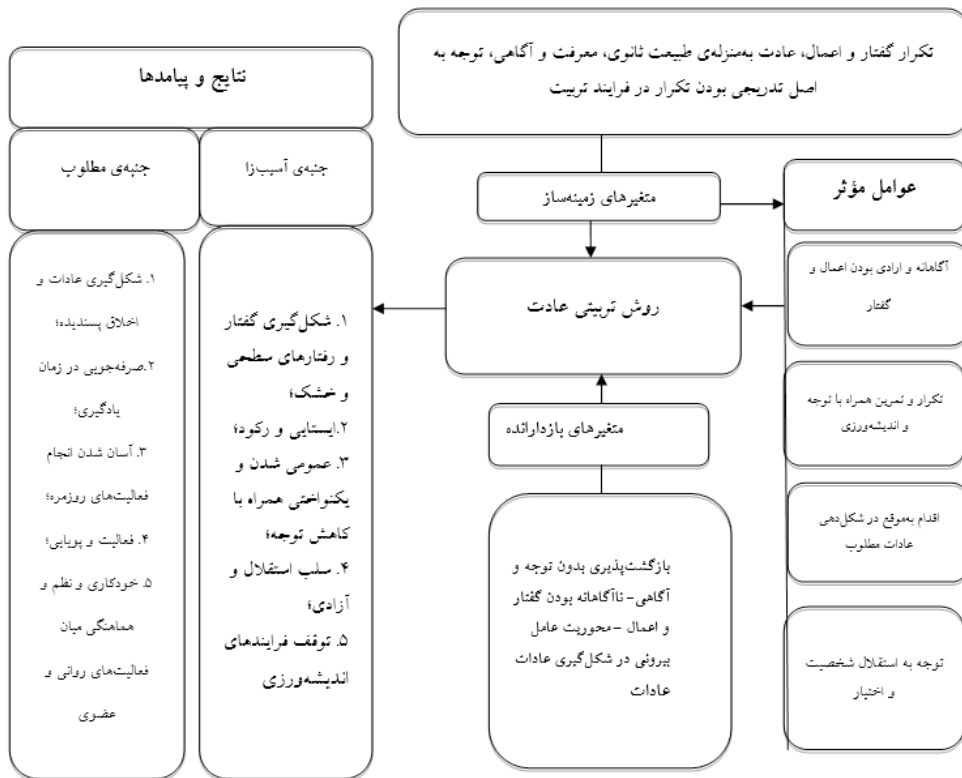
کدگذاری انتخابی روش تربیتی عادت

جدول شماره ۳. کدگذاری انتخابی روش تربیتی عادت		
متغیر وابسته (موضوع)	ابعاد	مقولات
روش تربیتی عادت	جنبه‌ی مطلوب روش تربیتی عادت	عادت به‌منزله‌ی طبیعت ثانوی
		آگاهانه بودن گفتار و اعمال
		تکرار و تمرین همراه با توجه
	جنبه‌ی آسیب‌زای روش تربیتی عادت	بازگشت‌پذیری بدون توجه و آگاهی
		ناآگاهانه و غیرارادی بودن اعمال و گفتار
		محوریت عامل بیرونی در شکل‌گیری عادات

یافته‌های پژوهش

در این پژوهش سعی شده است تا الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت برای نظام آموزشی، با استفاده از نظریه‌ی داده‌بنیاد الگوسازی مفهومی شود. بررسی‌ها نشان داد که ماهیت این مرحله، از مرحله‌ی پیش مجزا است. الگوسازی مرحله‌ای است که نیاز به تفکر، ابتکار، خلاقیت و خبرگی دارد. بدین ترتیب، در پی مشاوره‌های فراوان با اساتید راهنما و مشاور و خبرگان این حوزه، الگوی مفهومی جلوه‌گر شد. ابعاد برآمده از مرحله‌ی پیش در قالب چهار «مقوله» و هریک با نقش و جایگاه معین، به شرح ذیل دسته‌بندی شدند: ۱. متغیرهای مؤثر، ۲. متغیرهای زمینه‌ساز، ۳. متغیرهای بازدارنده، ۴. نتایج و پیامدها. در این پژوهش، عوامل اثرگذار بر روش تربیتی عادت شامل آگاهانه و ارادی بودن اعمال و گفتار، تکرار و تمرین همراه با توجه و اندیشه‌ورزی، اقدام به‌موقع در شکل‌دهی عادات مطلوب و توجه به استقلال شخصیت و اختیار است. عوامل زمینه‌ساز شناسایی‌شده عبارت است از: تکرار گفتار و اعمال، عادت به‌منزله‌ی طبیعت ثانوی، معرفت و آگاهی و توجه به اصل تدریجی بودن تکرار در فرایند تربیت. متغیرهای بازدارنده عبارت‌اند از: بازگشت‌پذیری بدون توجه و آگاهی، ناآگاهانه بودن گفتار و اعمال و محوریت عامل بیرونی در شکل‌گیری عادات. نتایج و پیامدهای شناسایی‌شده در دو بخش آسیب‌زا شامل شکل‌گیری گفتار و رفتارهای سطحی و خشک، ایستایی و رکود، عمومی شدن و یکنواختی همراه با کاهش توجه، سلب استقلال و آزادی و توقف فرایندهای اندیشه‌ورزی است و در جنبه‌ی مطلوب عبارت‌اند از: شکل‌گیری عادات و اخلاق پسندیده، صرفه‌جویی در زمان یادگیری، آسان شدن انجام فعالیت‌های روزمره، فعالیت و پویایی و خودکاری و نظم و هماهنگی میان فعالیت‌های روانی و عضوی. الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت، بر اساس الگوی تحلیلی شناخت دو جنبه‌ی آسیب‌زا و مطلوب روش یادشده در مسیر رسیدن از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب بوده است و برای شناخت و توصیف آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت و هرگونه اظهارنظر درباره‌ی آن می‌بایست با بررسی آیات و احادیث درباره‌ی چگونگی استفاده از این روش در مراحل مختلف تربیتی به شناخت درستی

دستیافت؛ به عبارت دیگر، با ماهیت این روش تربیتی در تربیت آشنایی پیدا کرد و همزمان با شناخت این روش می‌بایست دو جنبه‌ی آسیب‌زا و مطلوب را به‌درستی درک کرد و در این میان لازم است که نتایج و پیامدهای استفاده از این روش تربیتی را در فرایند تربیتی مورد توجه قرار داد و در کنار این عمل، باید وظایف خود را مشخص کرد تا هدف نهایی تربیت تحقق پیدا کند؛ در نهایت، ارتباط میان مقوله‌های مختلف شناسایی‌شده، در قالب الگوی مفهومی در شکل شماره ۱ نمایش داده شده است.

شکل شماره ۱. الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت از منظر قرآن و حدیث برای نظام آموزشی

نتیجه‌گیری

در این پژوهش سعی شده است تا آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت از دیدگاه قرآن و حدیث برای نظام آموزشی، با استفاده از نظریه‌ی داده‌بنیاد الگوسازی مفهومی شود. این مطالعه از نوع پژوهش‌های کیفی است که در این پژوهش برای انتخاب نمونه، از نمونه‌گیری هدفمند استفاده شده است که از روش‌های نمونه‌برداری غیراحتمالی است. تجزیه و تحلیل متنی آیات و احادیث به

شناسایی الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت منجر شده است. در فرایند تربیت اسلامی برای تربیت انسان‌ها، روش‌های گوناگونی سفارش شده است. «عادت دادن» یکی از روش‌هایی است که از صدر اسلام تاکنون مورد تأکید بوده است. عادت بر تکرار استوار است. در فرایند تربیتی از طریق فراهم کردن شرایط تکرار یک رفتار، می‌توان آن را در متربیان تثبیت کرد. عادت نقش بزرگی در زندگی بشری ایفا می‌کند و اگر این موهبت خدادادی در فطرت بشر گذاشته نشده بود، انسان همه‌ی عمر خود را برای یادگرفتن صرف می‌کرد. دین اسلام هر چیز خوب و خیری را به عادت تبدیل می‌کند و با هرگونه عادت ناشایست به مبارزه برمی‌خیزد. از سوی دیگر، عادت دادن افراد به رفتار پسندیده و ایجاد نظم و انضباط در زندگی، تسلط بر نفس و عادت به همکاری اجتماعی مستلزم این است که برنامه‌ای مستمر برای تمرین و تکرار وجود داشته باشد تا یک رفتار به‌خوبی فراگرفته شود و به‌صورت راه و رسم زندگی فردی و اجتماعی درآید. دین اسلام با تأکید بر اعمالی چون نماز، روزه، زکات، ذکر و دعا، عادت به تفکر، مبارزه با نفس، گفتن و شنیدن سخنان نیک و صبر و بردباری به چنین مهمی اقدام کرده است. با این توضیحات می‌توان گفت که عادت ظرفیت بالقوه‌ای برای تربیت و نقش عمده‌ای در یادگیری دارد. بدین ترتیب می‌توان گفت یکی روش‌هایی که در نظام تربیتی اسلام برحسب شرایط و موقعیت‌های مختلف زندگی توصیه شده است، روش تربیتی عادت است که می‌توان آن را از دو جهت مطلوب و آسیب‌زا در نظر گرفت. در ارتباط با جنبه‌ی مطلوب روش تربیتی عادت، آنچه از آیات و روایات فهمیده می‌شود، این است که خداوند متعال آیات آفاقی و انفسی خود را نشانه‌ای برای توجه دادن انسان به دقایق آفرینش قرار داده تا زمینه‌ساز سبک زندگی مبتنی بر معرفت برای انسان گردد. به این ترتیب، انسان آگاه می‌تواند همه‌ی امور از جمله عادات را از این منظر ببیند و سبک زندگی خود را در این ساختار طراحی کند، با هدف آنکه همه‌ی فعالیت‌های زندگی بر مبنای یک نظام معرفتی و به‌صورت آگاهانه سامان داده شود. دین اسلام درباره‌ی عادت دادن فرد به کارهای پسندیده، تأکید فراوانی دارد. عادت یکی از روش‌ها مؤثر تربیتی است که اولیا و مربیان می‌توانند از آن استفاده کنند، به‌ویژه در دوران کودکی که به قول دانشمندان، دوران تکوین عادت‌هاست. البته استفاده از این روش در تربیت منحصر به کودک نیست، بلکه درباره‌ی نوجوانان و بزرگسالان نیز قابل استفاده است؛ زیرا خوی عادت‌پذیری در همه‌ی انسان‌ها وجود دارد. دین اسلام نیز به مسلمین توصیه می‌کند که کارهای نیک را ادامه دهند تا بدان عادت کنند؛ از این‌رو، دین اسلام به پدر و مادر سفارش می‌کند که فرزندان‌شان را از کودکی و پیش از بلوغ، به نمازخواندن و روزه گرفتن وادار کنند تا آنان به این امر عادت نمایند. بدین ترتیب، مربی باید از این موقعیت متربی کاملاً استفاده کند. آنچه کودک باید در طول این مدت یاد بگیرد و تمرین کند تا به‌صورت عادت درآید، عبارت است از آداب سخن گفتن، غذا خوردن، لباس پوشیدن، رعایت بهداشت و نظافت، آداب معاشرت، مسئولیت‌پذیری، انجام آن، کار کردن، اشتراک و تعاون در اداره‌ی امور زندگی، تخلق به اخلاق نیک، اجتناب از اخلاق زشت، شناخت وظایف دینی و عمل به آن‌ها. همه‌ی این‌ها باید در مراحل مختلف زندگی به‌ویژه در زمان کودکی و در فرصت‌های مناسب، پایه‌گذاری و تمرین شود تا به‌صورت عادت درآید. در چنین

صورتی، وقتی هم بزرگ شد، انجام آن‌ها برایش آسان خواهد بود و غالباً ادامه خواهد یافت. اگرچه عادت یکی از سهل‌ترین و معتبرترین روش‌های تربیتی است؛ اما درعین حال، بی‌نقص هم نیست. نقص این روش این است که در صورت همراه نبودن با آگاهی و معرفت، نیروی تعقل را پرورش نمی‌دهد؛ بنابراین از جنبه‌ی آسیب‌زا، از آنجاکه طبیعت آدمی به‌سادگی قابل‌تغییر نیست، تغییر عادت هم کاری صعب و سخت است؛ پس به‌موجب اصل تقدم پیش‌گیری بر درمان، باید در ابتدا سعی در جلوگیری از تشکیل عادات نامطلوب نمود و در غیر این صورت بر آن غلبه کرد. پدران و مادران نباید در قبال خلاف‌کاری‌های فرزندان بی‌تفاوت باشند، بلکه کوشش کنند که جلوی آن‌ها را بگیرند، مبدا آن کار زشت در سرشت و طبیعتشان ریشه کند و به‌صورت عادت درآید؛ زیرا اگر عادت کرد، ترک آن بسیار سخت است. در این شیوه، شاید هم از جهاتی نزدیک‌ترین، آسان‌ترین و عینی‌ترین راه را برای تغییر رفتار آدمی باشد؛ اما باید پیش از اینکه به دنبال پیامد عمل باشیم، انگیزه و نیت آن عمل را مدنظر قرار داد. البته باید متذکر شد که در این جنبه از عادت، آن دسته از اعمال و رفتارهایی است که فرد بر اثر تکرار کورکورانه و بدون اندیشه و اراده انجام می‌دهد؛ بنابراین، عمل یا رفتار مدنظر هرچند خوب و ارزشمند باشد؛ اما از این جهت که بر آگاهی و خردورزی استوار نیست، بی‌ارزش است. به همین سبب است که دانشمندان از جنبه‌ی آسیب‌زای عادت، به عادات انفعالی یا فعل‌پذیر توجه کرده‌اند که بدون انگیزه و هوشیاری انجام می‌شود و موجب توقف فرایندهای اندیشه‌ورزی انسان می‌گردد.

به‌طورکلی، محقق درباره‌ی دیدگاه اسلام راجع به آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت به نکاتی دست‌یافته است. این مقاله به دنبال آن بود که با توجه به شاخص‌های مستخرج از آیات و احادیث، با نگاهی آسیب‌شناسانه روش تربیتی عادت از دو جنبه‌ی مطلوب و آسیب‌زا به‌منظور تربیت دینی دانش‌آموزان بررسی شود. الگوی آسیب‌شناسی مستخرج از مقاله بیانگر آن بود که مربیان و والدین در استفاده از این روش، با نگاهی دوباره، به تجدیدنظر و اصلاح و روش‌ها و راهبردهای خویش بپردازند، به‌گونه‌ای که در فرایند تربیت برای توفیق در امر تربیت دینی دانش‌آموزان و نیل به اهداف مدنظر، با در نظر گرفتن جنبه‌های مطلوب و آسیب‌زای روش تربیتی عادت مورد تأکید در آیات و احادیث، گام‌های عملی و جدی برداشته شود و در زمینه‌ی کیفیت‌بخشی و اصلاح عملکردها برای نزدیک‌تر شدن به وضعیت مطلوب تربیت دینی فراگیران اقدام شود.

منابع

- قرآن کریم؛ ترجمه‌ی مهدی الهی قمشه‌ای؛ چاپ چهارم، قم: دارالقرآن الکریم، ۱۳۸۶ ش.
- نهج البلاغه؛ ترجمه‌ی محمد دشتی؛ مؤسسه فرهنگی-تحقیقاتی امیرالمؤمنین^(ع)، ۱۳۷۹ ش.
- ابن فارس، احمد بن زکریا؛ معجم مقاییس اللغه؛ عبدالسلام محمد هارون؛ قم: انتشارات دفتر تبلیغات، ۱۴۰۴ ق.
- امینی، ابراهیم؛ اسلام و تعلیم و تربیت؛ چاپ ششم، تهران: انجمن اولیا و مربیان، ۱۳۸۶ ش.
- اشرف جودت؛ تقی‌علی؛ «نقش عادت در تربیت»؛ تربیت، شماره‌ی ۷، سال ششم، ۱۳۷۰ ش.
- باقری، خسرو؛ نگاهی دوباره به تربیت اسلامی؛ جلد ۱، چاپ هشتم، تهران: مدرسه، ۱۳۸۲ ش.
- باقری، خسرو؛ درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی؛ جلد ۱ و ۲، چاپ دوم، تهران: مدرسه، ۱۳۸۹ ش.
- _____؛ نگاهی دوباره به تربیت اسلامی؛ جلد ۲، تهران: مدرسه، ۱۳۸۶ ش.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد محمد و سید جلال الدین محدث؛ شرح غررالحکم و درر الکلم؛ ترجمه‌ی محمد خوانساری؛ چاپ پنجم، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۵ ش.
- جعفریان یسار، حمید و هادی آقاجانی؛ «روش تربیتی عادت با تأکید بر دیدگاه امام علی^(ع)»؛ کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی، ۱۳۹۳ ش. <http://www.civilica.com>
- جعفری، بهزاد؛ ترجمه‌ی تحف العقول؛ ۲ جلدی، صدوق، ۱۳۷۷ ش.
- حسام محمدی، محمد جعفر؛ قاضی‌زاده، کاظم؛ محمدی، کوروش؛ «مقایسه تاریخی و تحلیل مبانی عادت از منظر روان‌شناسی و قرآن»؛ چهارمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی، سن پترزبورگ - روسیه، ۱۳۹۵ ش.
- خان‌محمدی، هادی و مصباح‌الهدی باقری؛ «طراحی مدل مفهومی نظام علمی جمهوری اسلامی مبتنی بر اندیشه‌های مقام معظم رهبری»؛ اندیشه مدیریت راهبردی، سال چهارم، شماره‌ی ۱، ۱۳۸۹ ش.
- دانایی‌فرد، حسن و نونا مؤمنی؛ «تئوری رهبری اثربخش از دیدگاه امام علی^(ع)»؛ استراتژی داده‌بنیاد متنی؛ انقلاب اسلامی؛ سال چهارم، شماره‌ی ۱۴، ۱۳۸۷ ش.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ مفردات ألفاظ القرآن؛ بیروت: دار القلم، ۱۴۱۲ ق.
- رحمان‌پور، محمد و حسنعلی بختیار نصرآبادی؛ «بازاندیشی در معنا، جایگاه، چالش‌ها و آثار عادات در فرایند تربیت اسلامی»؛ معرفت، سال بیستم، ۱۳۹۰ ش.
- رفیعی، بهروز و محمد کاویانی؛ «بررسی تطبیقی انگاره مربیان مسلمان و مربیان غربی درباره‌ی عادت و تربیت و نسبت میان آن‌ها: از مفهوم تا کارکرد»؛ پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال بیست‌وهفتم، شماره‌ی ۴۵، ۱۳۹۸ ش.
- طباطبایی، سید محمدحسین؛ تفسیر المیزان؛ ترجمه‌ی سید محمدباقر موسوی همدانی؛ ج ۱ تا ۲۰، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۹۰ ش.
- عمید، حسن؛ فرهنگ فارسی عمید؛ چاپ پنجم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۴ ش.
- فرمیاهی فراهانی، محسن؛ فرهنگ توصیفی علوم تربیتی؛ تهران: اسرار دانش، ۱۳۷۹ ش.
- فیروزی، رضا و فیروز قادری پاکدل؛ «بررسی نقش عادت‌های آگاهانه در انجام فرایض دینی، پایه‌های قرآنی، زیستی و شناختی به‌مثابه سبکی از زندگی»؛ سبک زندگی اسلامی با محوریت

- سلامت، شماره ۱، ۱۳۹۱ ش.
- فراهانی، حسن؛ «بررسی آراء تربیتی امام محمد غزالی و خواجه نصیرالدین طوسی»؛ معرفت، شماره ۴۴، ۱۳۸۰ ش.
 - قائمی‌مقدم، محمدرضا؛ روش‌های آسیب‌زا در تربیت از منظر تربیت اسلام؛ چاپ پنجم، قم: نشر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰ ش.
 - قائمی‌مقدم، محمدرضا و همکاران؛ «روش‌های آسیب‌زا در تربیت از منظر تربیت اسلامی»؛ پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۹ ش.
 - کلینی، ابی‌جعفر محمدبن‌اسحاق؛ اصول کافی (۶ جلدی)؛ ترجمه‌ی محمدباقر کمره‌ای؛ اسوه، ۱۳۹۲ ش.
 - کریمی، عبدالعظیم؛ تربیت آسیب‌زا؛ تهران: انجمن اولیاء و مربیان، ۱۳۹۳ ش.
 - مالک، حسین و خدیجه ناییج؛ «تعلیم و تربیت از دیدگاه ارسطو»؛ فلسفه و کلام، دوره‌ی دوم، شماره‌ی پنجم، ۱۳۹۰ ش.
 - مجلسی، محمدباقر؛ بحارالانوار؛ چاپ سوم، بیروت: دار حیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
 - مهرابی، امیرحمزه و همکاران؛ «معرفی روش‌شناسی نظریه داده‌بنیاد برای تحقیقات اسلامی»؛ مدیریت فرهنگ سازمانی، سال پنجم، شماره‌ی ۲۳، ۱۳۹۰ ش.
 - مرادی، مرتضی؛ «گذر پارادایمی از پژوهش‌های کمی به کیفی در علوم انسانی»؛ رهیافت، شماره‌ی ۵۷، ۱۳۹۳ ش.
 - میرزامحمدی، محمدحسن و فرزانه طاووسی؛ «بررسی جایگاه روش عادت بر اساس تربیت دینی»؛ همایش ملی انجمن فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، دوره پنجم، پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۳ ش.
 - مصطفوی، حسین؛ التحقیق فی کلمات القرآن الکریم؛ تهران: مرکز کتاب للترجمه و النشر، ۱۴۰۲ ق.
 - مطهری، مرتضی؛ تعلیم و تربیت در اسلام؛ تهران: صدرا، ۱۳۸۵ ش.
 - _____؛ آشنایی با قرآن؛ تهران: صدرا، ۱۳۷۴ ش.
 - ملکی، حسن؛ تعلیم و تربیت اسلامی؛ رویکرد کلان‌نگر؛ تهران: عابد، ۱۳۸۴ ش.
 - نیلی احمدآبادی، محمدرضا؛ «روش تربیتی عادت از دیدگاه امام علی^(ع) و دانشمندان»؛ تهران: مجموعه مقالات برگزیده همایش تربیت در سیره و کلام امام علی^(ع)، ۱۳۷۹ ش.

